

*Р. В. Балабан,
к. політ. н., провідний науковий співробітник,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України
ORCID ID: 0000-0001-8373-9561*

DOI: 10.32702/2306-6814.2021.23.86

КРИЗА УЧАСТІ. ВІД УЧАСТІ ДО ДЕМОКРАТІЇ

R. Balaban,
PhD in Political Sciences, Leading Researcher of the Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

CRISIS OF PARTICIPATION. FROM PARTICIPATION TO DEMOCRACY

У статті розглядається тема "участі" як окремого індивіда, так і соціальних груп (за різних ідентичностей, від вікових, професійних, субкультур тощо) в державно-політичних процесах. Участь має забезпечувати не відторгнення політичного від громадського, а усвідомлення суспільством власної значимості і суб'єктності. Зрештою, участь потрібна для корекції політичного курсу з тією метою, щоб не виникла політична каста, яка визначила певні пріоритети, витрачає на це ресурси, але які для суспільства не є актуальними.

Безумовно, що модель, коли кожен громадянин особисто здійснює участь з різних питань і в різних сферах, є утопічною. Однак важливо, щоб така можливість існувала, що буде нівелювати потенційну напруженість. Такі можливості ми називаємо канали доступу. Умовно особисте звернення, прийом громадян, електронна петиція, зустріч та інші форми. Але не менш важливо, щоб державні інституції відповідно (адекватно) реагували. На жаль, школа "відписок", ігнорування, бюрократичних хитрощів знищує довіру в цій галузі, яка потім трансформується в недовіру державним інститутам загалом, суспільне незадоволення тощо.

Для громадянина, який особисто не бере участь, важливо відчувати, що його соціальна група, як він себе ідентифікує, все ж має доступ і канал впливу — здійснює участь. Це означає, що в уявленнях і його інтерес представлений. Відтак породжується соціальний спокій і довіра. Більше того, потрібно розуміти, що цей громадянин може ідентифікувати себе з різними групами, як мешканець масиву, чи регіону; як певне покоління; як професійна спільнота; як спільнота прихильників певної ідеї. Всі ці групи повинні мати поліваріантність каналів доступу. Також відчуття, що твоя соціальна група представлена в політичному класі теж забезпечує відчуття участі. Але специфіка формування сучасного політичного класу в Україні руйнує цей канал.

У тоталітарних режимах, як не дивно, прагнули максимально продемонструвати "повну" участь народу в державних справах. Це надавало режиму легітимність, а також право боротись (знищувати) з тими, хто випадав із визначення народ. У СРСР в різні часи тими, хто "випадали" були "вороги народу", буржуазні націоналісти, інакодумці, дисиденти. В свою чергу народ максимально форматувався в єдине ціле, ніби вся маса, всі люди мають одну мету і один інтерес. Зрештою, пануюча ідеологія інтерпретувала, що все є народним, причому як майно, так і влада, що мета і інтереси держави — народні. Не допускалось навіть використання визначення еліта, щоб навіть натяку не було на ієрархію, відокремленість тощо. Відсутність вільних або навіть альтернативних ЗМІ і репресивна машина це могли забезпечити.

Канали доступу і реалізація участі має здійснюватись на всіх рівнях. У такий спосіб не всі питання будуть спрямовуватись до центральної влади. Також виявилось, що питання, які суспільство, а точніше різні соціальні групи з різними інтересами прагнуть реалізувати, не є виключно політичними. Політична частка може складати меншість. Але за відсутності, або коркуванні каналів доступу, ба навіть наявності, але недовіри до них — весь потік питань, нереалізованих ініціатив перетворюється на політичні питання і, як правило, до центральної влади і вже з ознакою незадоволення. В Україні якраз і відбувається те, що у наявності є формальні канали доступу, такі як електронні петиції, громадський бюджет, відповідні відділи в адміністраціях тощо, але є недовіра до них — або через їх неефективність, або, можливо, навіть відсутність пропаганди успішного досвіду.

Відзначаємо також, що помітна тенденція, що вибори все менше задовольняють як канал доступу і механізм участі. Одна причина полягає у тому, що зросла інтенсивність і швидкість обміну інформації, а відтак голосування раз на 4—5 років як можливість вплинути виглядає занадто розтягнутим учасі. Також виборчі правила інколи приводять до того, що виборець не розуміє або не відчуває, що його голос представлений. І з рештою те, що в суспільстві зростають нові соціальні групи так само, як старі трансформуються і які не бачать свого представництва (своєї участі) у вигляді обраних партій і політиків. Тому тема забезпечення каналів доступу, комунікацій і участі в міжвиборчий період набуває актуального значення.

За відсутності каналів доступу, неможливості реалізувати участь набуває ваги і популярності така дія, як протест. В Україні зустрічаються протести не тільки на політичну тематику, але й з приводу асфальтування дороги, чи підключення об'єкту до електромережі. Це говорить тільки про дефективність інших інститутів, які лишають вихід до участі через протест.

Розуміємо, що не всі прагнуть до реалізації участі, але на цьому фоні породжується новий феномен — неучасть. Коли громадяни не просто не прагнуть до соціальних активностей, але не хочуть мати нічого спільного з державними інститутами, з політикою, з владою. Це породжує соціальні стільники. Феномен потребує дослідження, оскільки за критичної маси виникне відторгнення громадського середовища, формування закритих кластерів, а також поява паралельних з державою інститутів. Тому місія участі — це формування задоволеності від реалізації спільної справи.

The topic of "participation" is considered in this article.

Socio-political participation, both of the individual and of social groups with different identities, from age, professional, subcultures, etc. in state and political processes. Participation must ensure that the political is not separated from the public, society's awareness of its own significance and subjectivity. Ultimately, participation is needed to adjust the political course in order not to create a political caste that has set certain priorities, spends resources on it, but which are not relevant to society.

Of course, the model where each citizen personally participates in different issues and in different areas is utopian. It is important that such a possibility exists that will reduce potential tensions. Such capabilities we call access channels. Conditionally personal appeal, reception of citizens, electronic petition, meeting and other forms. But it is no less important that state institutions respond accordingly (adequately). Unfortunately, the school of "unsubscribing", ignoring, bureaucratic tricks would destroy trust in this area, which then transforms into distrust of state institutions in general, public discontent, etc.

For a citizen who does not personally participate, it is important to feel that his or her social group, as he or she identifies him/herself, still has access and a channel of influence — participates. This means that in the representations and his interest is represented. This creates social peace and trust. Moreover, it must be understood that this citizen may identify with different groups as a resident of a specific locale or region; as a certain generation; as a professional community; as a community of supporters of a certain idea and possibly others. All these groups must have multivariate access channels. Also, the feeling that one's social group is represented in the political class also provides a sense of participation. But the specifics of the formation of a modern political class in Ukraine would also destroy this channel.

In totalitarian regimes, not surprisingly, they sought to demonstrate as much as possible the "full" participation of the people in public affairs. This gave the regime legitimacy, as well as the right to fight (destroy) those who fell out of the definition of the people. In the USSR, at different times, those who "fell out" were "enemies of the people," bourgeois nationalists, dissidents, and dissidents. In turn, the people were maximally formatted into a single whole, as if the whole mass, all people have one goal and one interest. With the rest, the prevailing ideology interpreted that all the people, both property and power, that the purpose and interests of the state — the people, etc. It was not even allowed to use the definition of elite, so that there was not even a hint of hierarchy, separation, or something. The absence of free or even alternative media and the repressive machine could ensure this.

Access channels and participation should be implemented at all levels. In this way, not all issues will be referred to the central government. It also turned out that the issues that society, or rather different social groups with different interests seek to implement are not exclusively political. The political share may be a minority. But in the absence or obstruction of access channels, or even the presence, but distrust of them — the whole flow of issues, unrealized initiatives turn into political issues and usually to the central government and already with a sign of dissatisfaction. In Ukraine, it is precisely the fact that there are formal channels of access, such as e-petitions, public budgets, relevant departments in administrations, etc., but distrust of them, or their ineffectiveness, perhaps even lack of promotion of successful experiences create such a state of affairs.

We also note that there is a noticeable trend that elections are less and less satisfying, both as an access channel and a mechanism for participation. One reason that the intensity and speed of information exchange has increased, and from voting every 4—5 years as an opportunity to influence — looks too stretched in time. Also, election rules sometimes result in a voter not understanding or feeling that his or her vote is represented. Hence the rest is that new social groups are growing in society, just as the old ones are being transformed and who do not see their representation (their participation) in the form of elected parties and politicians. Therefore, the topic of providing access channels, communications and participation in the inter-election period is becoming staggering.

In the absence of access channels, the inability to participate — such an action as protest is gaining weight and popularity. In Ukraine, there are protests not only on political issues, but also on the asphaltting of the road or the connection of the facility to the electricity grid. This speaks only about the defectiveness of other institutions that leave the way out through protest.

We understand that not everyone aspires to participate, but against this background a new phenomenon is emerging — non-participation. When citizens not only do not aspire to social activities, but do not want to have anything to do with state institutions, politics, government. This generates social cells. The phenomenon needs to be studied, because at a critical mass there will be a rejection of the social environment, the emergence of closed clusters, as well as the emergence of parallel institutions with the state.

The mission of participation thus lies in the formation of satisfaction with the implementation of a common cause.

*Ключові слова: участь, канали доступу, соціальна активність, соціальні групи, політичний клас, неучасть.
Key words: participation, access channels, social activity, social groups, political class, non-participation.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ

На фоні зростання абсентеїзму, неучасті в інших політичних процесах, наявності недовіри політичним і державним інститутам, появи ознак стільниковості в структурі суспільства, можливої загрози відторгнення громадянського від державно-політичного управління виникає потреба дослідити ефективність і реальність громадської участі.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, В ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО РОЗВ'ЯЗАННЯ ДАНОЇ ПРОБЛЕМИ І НА ЯКІ СПИРАЄТЬСЯ АВТОР, ВИДІЛЕННЯ НЕ ВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ ОЗНАЧЕНА СТАТТЯ

Участь є об'єктом прискіпливої уваги європейських досліджень. Зокрема, вона розглядається як індикатор демократії, уже невід'ємної частини державно-політичних процесів. Серед зарубіжних учених тему участі розглядають З. Бауман, П. Бурдьє, М. Фуко та ін.

С. Пікалов, Н. Ротар досліджують політичну участь у транзитних суспільствах; М. Яковлев вивчає нові практики політичної участі і комунікацій. Тема участі присутня і в навчальних програмах О. Сергієнко, О. Ватаманюк. Навіть при повному і широкому дослідженні теми участі вона не є вичерпною, оскільки так само переживає сутнісні зміни як за ознаками трансформацій молоді демократії, постмодерних тенденцій, так і розвитку технологій. Особливо актуальне дослідження для української суспільно-політичної системи, в якій переплітаються архаїчні, радянські, пострадянські, модерні тенденції з бажанням заперечення політичного, відсторонення від державного з потребою патерналізму, в іншому випадку — прямої участі.

Ми також звертаємо увагу на дисертаційні дослідження, які піднімають проблематику участі і демонструють її багатоаспектність та невичерпаність теми таких науковців: Бортніков В.І. (Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту, 2008),

Кісельов А.О. (Політична участь в інтернеті, 2007), Кочнев С.В. (Соціальна практика участі молоді в прийнятті суспільно значущих рішень, 2011), Снігур І.Й. (Механізми реалізації права громадян на участь у здійсненні державної влади, 2007), Зарічний О.А. (Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження, 2017).

Інтерпретація суті участі є в словах Ганді, які звучать так: "Все, що ти робиш для мене без мене, ти робиш проти мене" [2, с. 108]. Ця практика стосується і виховання в родині, і в державно-політичних відносинах. Останнє ніщо інше, як велика родина, яка теж потребує правил взаємодії.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті: актуалізувати тематику дослідження феномену участі, виявити основні проблемні моменти забезпечення та її потенціал.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОВНИМ ОБГРУНТУВАННЯМ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Участь — важливий соціально-політичний процес як для легітимізації політичної системи, так і для гармонії у суспільних відчуттях, усвідомленні себе як частини політичного суспільства, яке пов'язане з державою. При цьому державно-політичні інститути не є автономними, не є закритими, а пов'язані з суспільством. Модель, коли державно-політичні інститути, як наслідок — держава, відчуваються суспільством елітарними і недоступними — стимулює, окрім недовіри та несприйняття ще й антагоністичні почуття; відповідно прагнення "зламати" (протидіяти) системі; більше того, стимулює формування альтернативних інституцій, які перебирають на себе функції і компетенції держави. Разом з тим, участь не передбачає, що все суспільство щоденно здійснює участь, приймає роботу в органах, контролі, розробці тощо. Таку діяльність здійснює і може здійснювати переважна меншість суспільства, яка має бути організована громадськими інститутами, але абсолютна біль-

шість має відчувати доступність такого процесу і бачити частку своїх інтересів в реалізації участі.

Суспільство як таке реалізується і відбувається в суспільній дії. Один із зрізів — це суспільна участь. Часто досліджують інститути як окремий суб'єкт і механізм, але без розуміння процесів, зокрема участі, тобто ці інститути є статичними. Як пише в роботі "Демократія і влада" В. Трипольський, одним з найскладніших питань є питання реалізації суспільної влади [14, с. 57]. Участь і є реалізацією суспільної влади. Еволюція і пошук реалізації суспільної участі триває.

Українське суспільство традиційно демонструє низьку довіру до державних інститутів і органів влади. Інколи це оцінюють як частину політичної культури, в якій відсутнє сакральне ставлення до держави, про що пише М. Рябчук [12]. Такий стан уже сприймається як даність. Проте практика культури і відносин як недовіра має певні інтерпретації і потребує дослідження. Одна з причин недовіри до державних і політичних інститутів — це відчуття незалученості (неучасті), відчуження від вироблення і прийняття рішень, а друга складова — це запит на модернізацію до уявного ідеалу.

Також відзначимо той факт, що за останні десятиріччя спостерігається тенденція до зменшення участі в голосуванні на виборах різних рівнів. Це також і європейська тенденція. Щоправда, у низці європейських країн після спаду активності участі у виборах відбуваються сплески [17]. Відповідно вибори як інститут усе менше забезпечує і задовольняє в повному обсязі представництво і участь. Навіть голосуючи на виборах за кандидатів і партії, надалі український виборець не завжди ідентифікує власні інтереси з обраним представником та заперечує власну відповідальність за виявлені дії обранців. Більше того, в активній частині суспільства зростає потреба участі в міжвиборчий період. Для цього мають існувати інститути й механізми та належне сприйняття їх суспільством. Існує і зворотна сторона — навіть за наявності бажання впливати не використовуються наявні можливості і канали. Тобто неучасть не дає момент реалізації, практики співпраці, задоволення від впливу і змін, зрештою амортизації негативних настроїв.

В європейській практиці участь розглядається як системна складова державно-політичних процесів, місцевого врядування тощо. Необхідність участі закріплена в постановах, конвенціях ЄС. У документах ООН ідеться про те, що кожен громадянин має право і можливість брати участь у державних справах [3].

В Україні за формальними ознаками наявні інститути і механізми участі, відносно велика кількість неурядових організацій. Водночас існує попит на нереалізовану участь. Відзначимо, що в Україні на 1 квітня 2020 р. налічувалося 89 896 громадських організацій; 28 626 профспілок та об'єднань; 19 302 благодійні організації; 26 437 релігійних організацій; 33 284 об'єднань власників квартир — ОСББ; 1622 органи самоорганізації населення; 1759 громадських спілок; 373 політичні партії [16, с. 345]. Тобто формально 201 299 громадських суб'єктів. При цьому українці не відчувають себе асоційованими і вказують, що лише 2 % були задіяні в громадських організаціях [6]. Для порівняння, в Іспанії ступінь асоційованості через громадські організації близький до 40%, що вважається дослідниками

порівняно низьким [17]. Асоційованість — це і є дотичність до справи, яку здійснює організація в тій чи іншій сфері, а саме важливість донести питання своєї компетенції до державно-політичної системи. Питання інтересів можуть бути від найнесподіваних і дрібних, не політичних і до державно-політичних. Готовність політичної системи до сприйняття всього спектру питань з неупередженим алгоритмом розгляду — говоритиме про транспарентність цієї системи. Українська практика, при наявності каналів участі, все ж зберігає таке, що "чиновник" може не брати до уваги, суб'єктно визначатись, яке питання актуальне, а яке "не серйозне", зрештою для окремих категорій забезпечити недоступність, а для інших певну привілейованість. Проте ми акцентуємо питання, що не лише "чиновник" відповідальний за процес участі, але і суспільство, той окремий громадянин, який через участь в організації, русі, обговоренні, виробленні документу і не менш важливо фінансуванні цих дій. Останнє взагалі мало досліджується і не актуалізується. Хоча, показник кількості громадян, які добровільно здійснили фінансування громадянського сектору і був би прикладним прагматичним виміром. Українське суспільство вірить, що уявний образ "хтось" профінансує партію, політичний рух, громадський рух, громадську ініціативу. Це також є значимою вадою, оскільки вже усталена практика, що окрема особа фінансує (замовляє) діяльність партії, громадської організації, протесту. "Окрема особа" може бути реально окремим індивідом, або кілька джерел, але основна суть, що не масова і не колективна підтримка. Досвід також демонструє, що при зникненні такого джерела — зникає і організація, розпорошуються учасники, що в цілому забезпечує псевдоучасть, фіктивність соціальної активності.

Бар'єром для реалізації суспільної участі є автономізації політичної еліти. Тобто за статусом наявна група, яка належить до політичної еліти, але по факту не є представником соціальних верств, крім представництва себе самої. Відповідно різні верстви не відчувають проникнення, представництва, залученості, а відтак нездатні реалізовувати участь цим каналом. Причина полягає в тому, що канали потрапляння в політичну еліту є специфічними і не пов'язані з громадсько-політичною роботою, суспільним визнанням, відкритою конкуренцією, відстоюванням певних поглядів і т. д. Як пояснив один із депутатів Верховної Ради України IX скликання своє потрапляння до парламенту: "Я допомагав президентові" — що демонструє підхід, згідно із якою не громадська думка, а певні зв'язки забезпечують проникнення в політичний клас, не обтяжуючи місією представництва, відповідальності, зрештою залежності від кластеру, соціальної верстви і т. д. Зауважимо, що це не феномен сьогодення. Від політиків звучали і раніше самовикривальні заяви. Одна з них, що певній групі, щоб потрапити в парламент, довелось витратити в середньому 1 млн дол. США на виборчу кампанію. Це було в далекому 1998 р., і ключове не громадська думка, не представництво інтересів, а наявність значного ресурсу. Сказане не заперечує можливості апелювання політика до соціальної групи — армії, волонтерів, віруючих, ветеранів, бізнесу, студентів і т. д., але це не змінює реальної природи.

Відповідно соціум відчуває себе незалученим з усіма емоційними наслідками, такими як недовіра, трижність, незадоволеність, що констатують соціологи. Мова про те, що суспільство організоване в різні громадські об'єднання, як профспілки, громадські організації, партії, навіть неформальні об'єднання через які може здійснювати участь і про які ми будимо говорити окремо. Але суспільство складається (не хочемо використовувати термін поділене) і з великих соціальних груп, які відчувають свою ідентичність, до певної міри суб'єктність, які теж мають бути залучені — реалізувати участь. Ідеться про традиційні верстви — селянство, фермерство, робітників, підприємців, пенсіонерів, молодь, але мусимо відзначити, що на сучасному етапі формуються і нові соціальні групи. Тобто традиційні соціальні структури (скажімо робітничий клас) вже зазнали змін. Можна помітити, що "старі" втратили свою політичну значимість, організованість, представництво, а відповідно і можливість участі. Навіть формально з порядку денного зникли партії, які намагались власною назвою показати поєднання і представництво певного соціального класу — Селянська партія України, Всеукраїнська партія трудящих, Партія промисловців і підприємців та ін. Втрата значимості певних класів відбулась зі зміною структури, організованістю тощо.

Водночас "новий" середній клас формується і поки слабо консолідований, слабо самоідентифікований, слабо організований, як наслідок — слабо представлений і точно не відчуває власної значимості і участі. Структура селянства теж кардинально змінилась. Для виробництва сільгосппродукції, по-перше, не потрібно великої чисельності селян, по-друге, реальні власники і виробники можуть не жити в сільському середовищі, відповідно бути не включеними у відповідні соціальні зв'язки і дуже мало схожими на селянство. Частина перетворилась на самозайнятих, натуральних виробників, втратила політичну вагу і т. ін. Крім трансформацій "старих" класів, є ознаки появи нових. Умовно назвемо цей соціальний пласт самозайняті. Їх не завжди можна віднести до підприємців, до середнього класу. Вони самі слабо відчувають, що формують нову соціальну групу. Нові настрої у виробничих відносинах породжують цілий кластер, який сприяє формуванню іншої культури — фрілансерства. Якщо раніше це була форма виживання через підрібток, то сьогодні це вже кластер, який не прагне сталих залежних "заводських" відносин. Замість багатотисячних трудових колективів виникли підприємства з малою кількістю працівників — змінилась природа самоідентифікації. Працівники різних підприємств не відчувають себе ідентичністю, так само і власники не відчувають себе спорідненими з іншими власниками. З одного боку, виникає атомізованість суспільних відносин, а з другого — стільниковість. Але у цих випадках нереалізованість і незначимість великими соціальними групами.

Великі соціальні групи втратили своє політичне значення, відповідно не беруть участі у формі значимого соціального класу, але запит на участь можуть зберігати. Інші соціальні групи фрагментовані і в кожному окремому випадку або незадіяні в участі, або задіяні частково, але прагнуть свого впливу.

Ознаки замкнутості і клановості політичного класу теж забезпечують фактичну і психологічну недоступність. На фоні інформаційних технологій, які забезпечують легкість і швидкість комунікацій і є вже нормою в суспільстві, недоступність, автономність, клановість еліти, політичного класу як похідна державних інститутів і процесів викликає дисонанс.

Такі тенденції характерні не лише для України. Їх Ж. Бодрійяр вдало позначає так — політичне як те, що нічого не репрезентує й існує як автономний світ символів і симулякрів [13, с. 126].

Саме участь, з нашої точки зору, повертає "політичне" до громадянської реальності, а громадське включає в реальну політику. Прагнення участі і неможливість її здійснення призводить до формування недержавних і позадержавних інститутів (не мають на увазі громадські організації), які можуть вдатися до противаги (заперечення) державних інститутів, а в іншому випадку — до радикальних дій.

Участь громадянського зрештою потребує державно-політична система для забезпечення і підтвердження власної легітимності, з одного боку, і корекції політичного курсу — з другого. Безумовно, участь може бути демонстративною і нічого спільного не мати з реальною участю, реальними інтересами тощо. Також участь може бути елітарною — доступною для визначеного кола, що теж матиме специфічні наслідки.

Коли ми говоримо про участь (взаємоучасть), то потрібно визначити суб'єктність. Уявлення тоталітарного порядку передбачають, що суспільство як єдине ціле спільно бере участь, тобто підтримує курс державної політики, а значить держапарату тощо. Натомість суспільство більш складний соціальний організм, якщо його насильно не формувати в стан "маси" — щось однорідне і аморфне, що потребує керівної ролі над ним. Суспільство організоване (саморганізоване) в чіткі і розмиті соціальні групи, кластери, формальні і неформальні утворення. Ідентичність цих груп визначається не ідеологією і пропагандою, як це відбувається в тоталітарних режимах, а самоідентифікацією. Відповідно, як наслідок, у питанні участі відіграє роль не тільки наявний механізм, а й те, чи відчуває певна ідентичність (за професійною ознакою, чи інтересів, чи вікової, чи належності до субкультури, чи етнічної, чи релігійної, чи віртуальної-мережевої тощо) себе такою, яка бере і реалізовує участь. Тобто соціальна група мого кола інтересів бере участь, а значить і мій інтерес представлений. Такий стан важливий для тих, хто особисто сам не здійснює соціально-політичних активностей, але його належність до певної групи і відчуття того, що інтерес представлений, забезпечує комфорт.

Атомізація суспільства ускладнює цей процес. Громадяни не відчувають і не прагнуть причетності до класу, громадського руху, партій, які їх мають представляти, але оцінюють себе самодостатніми, які прагнуть мати свою частку впливу в державних процесах.

Участь має реалізовуватись на різних рівнях — локальному, регіональному, загальнодержавному. Такий підхід важливий з кількох позицій. По-перше, недоступність громадянської участі. По-друге, амортизаційний, щоб не всі питання, інтереси і громадські ініціативи були спрямовані виключно до центральних органів

державної влади, чим сьогодні ще страждає державно-політична управлінська система в Україні. Серед інтересів і питань участі далеко не всі політичні. Але недоступність реалізації участі перетворює їх на політичні.

Відзначимо, що в Європі також розглядається питання участі негромадян [4]. Ця тема в Україні поки не актуалізована, хоча ближчим часом, за нашими прогнозами, постане, як проблематика реальної політики. Причина полягає в зміні формату міграцій і активізації цих процесів. Поява значимого числа негромадян потребуватиме концепту їх адаптування, соціалізації тощо.

Відзначимо горизонти можливої участі (проникнення). Це доступ до інформації, консультації, партнерство [4].

Безумовно, що в державі мають бути як легітимні інститути влади, так і легітимні канали доступу до неї. Доступ до влади або доступність ми використовуємо в розумінні можливості й доступності донесення інформації (запиту, потреби) від громадянського суспільства, обговорення і вплив на прийняття рішення, прозорість і поінформованість про прийняті рішення тощо, що і є формою участі.

Не виключається модель державного управління з автономізованою, замкнутою правлячою групою. В деяких випадках еліта прагне до такого стану, який на певному етапі забезпечує її самозбереження. Причина в нерозвиненості культури поширення участі, що можна побачити на моделях організації політичних партій, які діють переважно за принципом одного лідера, відсутності альтернативи внутрішньопартійної конкуренції, виховання кадрів та т. ін. Зрештою лідери цих партій входять у політичний клас і в державні органи — відповідно і там дотримуються прийнятної для них моделі одноосібного прийняття рішення. Природа такого підходу криється в природі організації і фінансування партій. Як правило, партії в Україні фінансуються одноосібно, або умовно одноосібно — обмеженим колом осіб. Відповідно вони і займають перше та керівні місця, впливають на партійний склад за власним бажанням, формують порядок денний. Модель, за якої з доброї волі "фінансист" партії відмовиться на користь інших осіб, де-факто не можлива. Модель може бути змінена зростанням практики, коли партію реально фінансує значне число осіб і більшість із них фінансує із-за прихильності ідеології, а не особистої прямої вигоди. Також громадяни можуть припинити фінансування партії, якщо помітять "нездорові" процеси, а таке припинення фінансування означатиме крах. Відповідно партія як об'єднання однодумців, а не як найняті "власником" особи будуть запрошувати (обирати) на лідерство постать не за ознакою єдиного фінансового джерела, а за ознакою успішності, харизматичності, ефективності, що дасть змогу привести партію до влади.

Через вади партійного будівництва в Україні, скажімо в частині фінансування, не можливо прийняти закон чи постанову, що партії не можна фінансувати з "одного джерела", а мають долучитись широкі верстви, що змінить партійно-політичну кон'юнктуру. Це може бути змінено шляхом реального зростання середнього класу, який готовий платити, фінансувати, і ця практика стала й потужна. Тому політичні партії в Україні скоріше відповідають визначенню проєкт.

М. Кармазіна пише про короткотривалість життя деяких політичних партій і ніби це пов'язано зі зміною настроїв та "розбитими ілюзіями" [7, с. 16]. Безумовно, ейфорійний настрій виборців розігрітий виборчою кампанією, очарування і розчарування є, присутні також короткотривалі причини, що скоріше залежать від інформаційних технологій впливу, ніж від ідеології, чи зміни вектору політичної культури. Більше того, український виборець слабо ідеологічно орієнтований. Абсолютна більшість не підтримує жодної ідеології. Це не через необізнаність, а скоріше запит на нове, в тому розумінні, що класичні ідеології відпрацювали в ХХ ст. Саме тому, одна із успішних парламентських виборчих кампаній 2019 р., а саме партії "Слуга народу", тривала максимально абстраговано від ідеологічного позиціонування.

Тому поява нових проєктів, клонування партій, розкол, постійне реєстрування нових партій, як юридичних осіб, є ніщо іншим, як технологічна робота на користь "замовника" (тобто джерело фінансування) і зовсім не пов'язано з громадською думкою, партійною роботою тощо. Активізація реєстрацій нових партій часто співпадає з циклами виборів. Зростання активності реєстрацій нових партій після Революції Гідності пов'язано не стільки з ідейними змінами, як з тим, щоб здійснити ребрендинг, лишаючи у "власності" за собою існуючу партію, яка можливо втратить виборця — тому й реєструється нове партійне ім'я. Також такі "технічні" партії (юридичні особи) потрібні для участі у формуванні виборчих комісій, щоб забезпечити чисельне домінування певної сили, або технологічного відбирання, навіть у обсязі 1% голосів у опонента, для швидкого створення нового партійного об'єднання і т.д. (Тут ми спеціально не використовуємо назви партій, щоб не перейти до моменту преференцій чи агітації.) Тому виник навіть ринок з продажу партій (юридичних осіб). "Успішні" назви не обумовлюються ідеологією, чи ідеями, чи роботою протопартійних груп. Скоріше впливають соціологи і технологи, які вказують, що те чи інше слово краще сприймається виборцем, як "народна", чи "опозиція". У такий спосіб вигадується назва для нового продукту соку чи йогурту.

Тому назване вище говорить, що партії як інституції максимально обмежені як канал участі, хоча це їх пряма функція. Більше того, вони фасадно це демонструють, що представляють соціальні верстви, що мають осередки, форуми і т.д. Навіть практика державного фінансування партій, що розпочалось у 2016 р. і яка теоретично мала простимулювати партійну роботу, зокрема політичне навчання, конференції, дослідження і т. д., не спрацювала у позитив. Причина така, що партії, не дивлячись, що це їх реальна робота, не здійснюють такого, оскільки соціальні комунікації атрофовані за ненадійністю.

Те, що лишається поза увагою дослідників, але є фундаментальним — це реальні джерела фінансування, які не демонструються і не є публічними. Партії можуть мати абсолютно "прозору" бухгалтерію і за її аналізом все ідеально. А от готівкова частина, чи "чорна каса", чи оплата третіми особами лишається поза увагою. Відтак реальне джерело фінансування, може здійснювати фінансування кількох, навіть антагоністич-

них партій, утримувати одноосібно і т.д., а відтак мова не йде про партійну школу, вирощування кадрів іншої партійні функції, оскільки є "джерело фінансування" з конкретним приватним замовленням.

Фактично систематичне згортання осередків, навіть партіями-переможницями, по-перше одразу руйнують канал доступу і участі по партійній лінії рядовим членам; по-друге, цементують недовіру, оскільки з черговою виборчою кампанією відновлюють осередки з обіцянками довгої співпраці. В свою чергу "партійні активісти" не шукають ідейно споріднені партійні організації, а участь у партії розглядають як заробіток. Також поширена практика, коли команди "активістів" цілим складом змінюють партійну приналежність у залежності, яка партійна структура першою почала виборчу кампанію в регіоні. Н. Кононенко чітко і стисло це визначає, що патерналістське суспільство "дарує" власну країну олігархам [9, с. 142].

Зазначимо, що вище ми використовували визначення "джерело фінансування". В цьому контексті "олігарх", чи "фінансово-промислова група", чи "клан" — формально відповідає терміну "джерело фінансування". Де ми прагнули продемонструвати відсутність масової підтримки, підтримки соціальної верстви саме через співфінансування, натомість по факту маючи одноосібно джерело фінансування, навіть при наявності кількох прізвищ, чи юридичних осіб — по природі і по факту є "одноосібним" (одне джерело).

Водночас залученість громадян через громадські організації чи партії, зокрема в Україні, відверто низька. 7,5% опитаних вважають себе залученими до громадської діяльності [5]. (Вище ми писали про асоційованість згідно з соціологічним опитуванням — біля 2% громадян). Також потрібно врахувати фіктивність "залученості", коли партії, прагнучи продемонструвати свою чисельність, "набирали" членів партій, чи то будучи при владі і змушуючи працівників держорганів, комунальних підприємств тощо "записуватись" в лави партії. Це свого часу дуже активно використовувала НДП (Народно-демократична партія), СДПУ(о) (Соціал-демократична партія України (об'єднана)). Громадянам інколи доводилось зі зміною місцевого очільника адміністрації чи зі зміною в центральній владі тим самим складом переходити (переписуватись) до іншої партії. Звичайно, що таке не забезпечує довіри, нічого спільного немає з ідеологічними орієнтирами і точно не є каналом участі, а навпаки є коркуванням і демонстрацією реалій.

Після президентських і парламентських виборів 2019 р. зрозуміло, що на порядок денний виходять нові технології і мода на реальні осередки з громадськими приймальнями на місцях, навіть фіктивний запис у члени партії, фактично стає непотрібним. Соціальні мережі, інтернет групи, чати стають значно впливовішими. Момент часу такий, що ці групи переважно не ідеологічні і не з політичним інтересом, але стали впливовими. Виникає питання, чи вдасться зробити інтернет-комунікації, щоб ці групи зберегли відчуття можливості контакту, участі?

Ми не прихильники того, щоб прагнути або забезпечувати штучну залученість громадян у громадські чи партійні структури, але надзвичайно важливо, щоб "не-

залучені" довіряли активній частині як представникам їхніх інтересів, що разом є суспільним інтересом. Це також не може бути забезпечено постановою, а складається через наявну практику й довіру.

У нашому випадку неучасть транспортується в недовіру до громадських і партійних структур, як наслідок — і державних інститутів також. Виникає ситуація, за якої громадяни, навіть здійснивши вибір на голосуванні, не вважають, що їх інтерес представлений. Це посилюється відсутністю каналів впливу і комунікацій із політиком як символом влади і представником інституту в міжвиборчий період. Таким чином, за нашою оцінкою формується стільникове суспільство.

Представництво, канал комунікації і участі в класичній моделі мали би здійснювати партії і вибори. Партії борються за виборця, отримують підтримку і відповідно для збереження цієї підтримки представляють інтереси своїх виборців, а останні вірять, що їх інтерес не просто представлений, а безпосередньо впливає на прийняття рішень. Навіть радянська модель управління у СРСР при наявному тоталітаризмі, всіляких обмеженнях громадянських ініціатив прагнула до демонстрації забезпечення представництва й участі. Тоді партійні органи єдиної правлячої партії формували квотне представництво жінок, чоловіків, молоді, робітників, селян, творчої і технічної інтелігенції, ветеранів. Ці заходи створювали відчуття участі визнаних соціальних верств, а як похідну — легітимність влади. Зауважимо, що відмінних управлінських чи ідеологічних ідей не могло бути абсолютно, але демонстрація народної участі здійснювалась обов'язково.

Важливість участі полягає в тому, що вона додає легітимності державним органам і політичній системі, а також обмежує відторгнення мас від держави.

Радянська система управління ідеологічно ґрунтувалась на тому, що народ бере безпосередню участь у державному управлінні. Однак системним ударом по радянській системі "тотальної участі" була зміна положення "про керівну і спрямовуючу роль партії КПРС" ст. 6 Конституції СРСР від 1977 р., що було повністю реалізовано в 1990 р. разом із переходом до багатопартійності. Це означало, що для кар'єрного зростання не потрібно було прагнути до членства в єдиній правлячій партії. Відбувалась делегітимація КПРС шляхом відкриття історичної правди і свободи альтернативних думок. Водночас була зламана радянська система участі. Проте суспільство вірило, що плюралізм, який має настати після скасування монополії комуністичної партії, забезпечить всеохопне представництво і участь.

Досить швидко почали з'являтися нові партії (до моменту розпаду СРСР в Україні налічувалося 12 нових партій та діюча КПУ), але зрозуміло, що після тоталітаризму з монопартійністю нові партії не могли бути масовими [1]. Переважно вони існували у формі клубів, маючи камерний характер. На тому етапі розвитку вони не могли мати економічної програми, оскільки ще була відсутня практика її розроблення. Однак були візії, бажання, романтизм та віра в легкість простих рішень. Навіть за умов мінімальної участі суспільства в нових партійних структурах вони здійснили злам системи.

Партії боролись за владу і декларували прагнення представляти суспільні інтереси, зокрема часто про це

заявляли, однак вони не змогли стати в широкому розумінні інститутами участі. За тридцятирічну історію незалежності України партії залишилися швидше за все легітимним інструментом входження до представницьких органів. Соціологічні дослідження показують, що членами партій є 2,3% громадян України. (У країнах ЄС у середньому 4,65% виборців є членами партій.) При цьому в Україні лише 0,3% громадян заявляють, що повністю їм довіряють. З одного боку, це унікальний показник, а саме те, що інституту партії повністю довіряє вкрай мала чисельність громадян (0,3%), хоча вони мають нести місію представництва, участі, легітимізації.

Опосередковано це підтверджують дані соціологічних досліджень: 32,8% респондентів (серед "нейтральних") і 41,2% (серед "антивладних") не визнають доцільність багатопартійності; ще близько чверті опитаних не визначились зі своїм ставленням [6].

На початку 1990-х рр. партійний простір у громадських уявленнях сприймався так: частина це комуністи; усі інші партії і партійні це демократи; третя складова — це незалежні. Одна з вад партійного будівництва в Україні полягає в тому, що партії набули ознак не стільки соціальної мережі, ідейної ідентичності, скільки структури — проектів їх "власників". Навіть після перемоги тієї чи іншої партії місцеві осередки часто розпускались, а самі партії ставали столичними клубами.

Українські партії значно поступаються в частині будови сталих соціальних мереж, політичної освіти, виховання та сходження кадрів кар'єрними щаблями, що теж говорить про певні зміни у формах участі. Досить стриману оцінку партійній системі дають політики і політологи, писав ще в 1990-х рр. В. Трипольський. Політичні партії "все менше зважають на необхідність вираження ... інтересів і політичної волі громадян, формуванням зрілої громадської думки, а займаються в основному підготовкою виборчих кампаній і "вибиванням" голосів виборців" [14, с. 57]. За 20 років поспіль стан принципово не змінився. Партії стали провідниками участі для значно меншої частини соціуму, фактично для наближеного кола до керівного апарату, ніж технологічно могли це виконувати чи навіть декларували. Саме тому громадяни не бачать партії як організації частини соціуму і тим більше не відчують провайдером участі.

Тут ми навмисно не вдаємось до особистостей очільників партій, партійної історії, програм, а визначаємо загальні риси. Обмежує канали участі через партії і той факт, що громадяни України переважно не є прихильниками класичних ідеологій. У межах 25% говорять, що вони необізнані; приблизно 15% ще не визначились; близько 11% жодної ідеології не підтримують. Такі, що виявляють підтримку тій чи іншій ідеології, становлять лише від 2% до 11% [16, с. 487]. Відповідно абсолютна більшість за ідеологічною ознакою не вважають, що їх інтерес представлений, тобто партії де-факто не їх каналам участі. Хоча партії як такі (як ідеологічні організації) на виборах здобувають значно вищі показники, ніж безпосередня підтримка тієї чи іншої ідеології. Вони переважно не акцентують визначену ідеологічну причетність, а програми схожі на агітацію "за все хороше". Відзначимо, що висока довіра чи прихильність до партій або ідеології — все ж характеристика авторитарних і тоталітарних суспільств. Низька прихильність до ідео-

логем не є негативною характеристикою, а також говорить про очікування і запит на нову ідейну парадигму.

Обмеження практики реалізації участі через партійні структури полягає в тому, що скоріше це затратний механізм з точки зору організації процедур, дотримання регламенту, а ніж волонтаристське рішення лідера.

Іншою стала структура, яка уособлює владу, це чиновники держапарату різних рівнів. З одного боку, можлива більша поінформованість про роботу, заходи, вакансії через мережу інтернет і офіційні сайти, що стало обов'язковим. З другого — залучення до участі сприймається умовним чиновником, тобто владою, як втрата частини своїх повноважень, свого права суверенного прийняття рішення, своїх можливостей. Тому цей уявний чиновник не поспішає ділитись компетенціями. Хоча широка участь має сприяти пошуку ефективного рішення, легітимності такого рішення і довіри як до рішення, так до інститутів. Тут ми повторимось, що такий механізм більш складний, потребує наявності сталих практик, ніж волонтаристське одноосібне рішення.

Усвідомлюючи суспільний запит на участь, зустрічаємо символи як посил до суспільства про участь і залучення до участі в період виборчих кампаній, коли лідери і партії з рекламоносіїв звертаються до громадян про залучення, навіть входження в списки партій, запрошують балотуватись від їх імені, обіцяють "соціальні ліфти". Усе це говорить, що соціологи і політехнологи бачать суспільний запит на участь, на залученість до процесу, а також потребу легітимації партійних структур. Одразу після виборів такі пропозиції зникають і породжують розуміння фіктивності, що не посилює довіри. (Зазначимо, що партійна тематика про участь взята для прикладу і не є єдиним каналом.)

Тема фіктивності участі у вітчизняних політичних процесах займає окреме місце. Вище ми навели приклад фіктивного запрошення до участі. Також чиновники і політики застосовують, наприклад, інститут громадського обговорення, яке по факту таким не є з низки причин. У спічах політиків чуємо обґрунтування необхідності прийняття законопроекту за наказом виборців. Маємо факти, що такий цілком цивілізований канал участі, як "громадський бюджет", є таким, в якому виграють наближені або ангажовані політиком/чиновником суб'єкти.

В українському суспільстві борються щонайменше дві соціальні природи. Маса і населення як субстракт, з одного боку, та громадяни і громадянське суспільство — з другого. Це ще один вимір бівалентності, про ознаки якої в інших іпостасях пише М. Рябчук [12]. Одній частині суспільства участь як така не потрібна, а іншій її не вистачає.

Важливо розуміти, що ідеальної соціальної моделі, або моделі назавжди, не існує. Відносини постійно модифікуються, що залежить і від інститутів, і від особистостей, і від технологій.

Сучасна суспільно-політична модель, яка сформувалась в Україні, потребує постійної легітимізації через демонстрацію суспільної участі. Причому варто відзначити, що класична участь через вибори і голосування вже не задовольняє в повному обсязі. З одного боку, складається значима частина суспільства, яка не голосує, — не здійснює участь цією формою. З другого —

із-за швидкості обміну інформацією, темпу життя тощо вже не достатньо здійснювати участь тільки через голосування раз на чотири роки. Вибори стали скоріше символом участі, ніж її практикою.

На початку 1990-х рр., особливо під час перших виборів у незалежній Україні, ще зберігалась віра у виборців як потужну силу, що впливає на політичні процеси. Ще зустрічалась така версія взаємин, як "наказ виборця", що підтверджувало значимість думки виборця, але вже переважно як агітація.

Скасування однопартійності створювало враження можливості широкої участі, ніби різні кандидати і різні партії, а ще більше незалежних можуть балотуватись. Зберігалась певна сакральність чиновників із держапарату. Виконавча влада сприймалась як функціонери, які роблять свою роботу, в яку не потрібно втручатись. Механізмів "втручання" громадського контролю як такого не було. Не йшлося про контроль бюджету чи розпорядження з боку суспільства і преси.

Політики тих днів прагнули продемонструвати єдність із суспільством, що ми такі, як і народ. Часто це зводилося до демонстрації, що такі ж бідні, як і всі, а тому будуть представляти спільні інтереси.

Лише з кінця 1990-х рр. стає очевидним, що політичний клас активно збагачувався і віддалявся від суспільства. Таке збагачення учасників політичного класу відбувалось значно швидше, ніж у бізнесі чи будь-якій іншій сфері. Тому потрапляння в політичний клас ставало все привабливішим, а часто самоціллю. Також з'явилась практика, спрямована на збереження себе (своїх капіталів) у політичному класі. Виключне збагачення політичного класу, або селекція заможних до політичного класу, формує сприйняття розриву між суспільством і політичним класом, його автономізацію.

Уведення обов'язкового електронного декларування для посадовців з 2016 р. підтвердило здогадки і продемонструвало колосальний матеріальний розрив між суспільством і політичним класом. Але, крім констатації, до особливих наслідків це не привело. Більше того, спроби окремих чиновників чи політиків пояснювати свої статки, що це бізнес 80-ти річної тещі, чи вдалий виграш в лотерею, чи біткоіни, чи не пояснювати взагалі — психологічно робить розрив із суспільством і посилює підозри, що учасникам політичного класу немає застережень діяти на власну користь і стимулів діяти на благо суспільства. Можливо, це найстрашніша характеристика, що в політичній системі не закладені механізми діяльності на суспільну користь. В ідеалі вибори різних рівнів мали здійснювати селекцію, але по факту виборець наступного разу теж буде голосувати за "ноу-неймів" і тільки згодом дізнаватись реальні факти і характеристики. Така модель повністю руйнує репутаційну політику, оскільки абсолютно не важливо чим ти займався попередній час. Також руйнується позитивна селекція політиків.

Ілюзія розчинялась із кожною новою виборчою кампанією, яка ставала все дорожчою і в такий спосіб виключала кандидатів від народу. Учасник виборчої кампанії мав бути підтриманий значним ресурсом, як правило, яким сам володів, або згодою політичного клубу. Проте, технологи намагаються довести "народність" політика, кандидата, партії. Не пов'язаність цього з

реаліями заперечує участь як таку.

Вибори стають все більш корпоративною справою, а ілюзія "народного кандидата", "свого хлопця", "нових облич" потрібна у боротьбі за електоральну підтримку. Щоправда, як в 1990-х рр., скажімо в парламент потрапляли вчителі і міліціонери, так і в 2000-х рр. потрапляють вчителі і правоохоронці, навіть безробітні. Змінилася лише природа "потрапляння". На початку 1990-х рр. це могла бути приватна ініціатива і добра воля, що ставало все важче зі зростанням вартості виборчої кампанії. Уже 30 років поспіль потрібна корпоративна згода, яка оформлюється рішенням партії, але переважно є рішенням певної групи, часто не публічної. У літературі такі групи називають фінансово-промислові, клани і т.д. Виборець, безумовно, не знає про такі факти, але час від часу вони з'являються, а тому формується стала підозра, що віддаляє суспільство і політичний клас. Це сприймається як розрив із державою, оскільки політичний клас асоціюється з чиновниками, державними органами, депутатами, а значить із владою, з державою.

Зміна ставлення до виборів як інституту участі — явище не лише українське. Є низка робіт, які пояснюють, що вибори не забезпечують у нових умовах повного представництва, пропонують нові моделі. Зокрема, у роботі "Проти виборів" Давіда Ван Рейбрука показано, що жеребкування за певними правилами більш справедливе, ніж вибори [2]. Важливо, що в українському суспільстві складається вагома частка громадян, які не беруть участі у виборах. Так, на президентських виборах 2019 р. (другий тур) не брали участь 37,91%; на парламентських виборах 2019 р. не голосували 50,16%; а на місцевих виборах 2020 р. не брали участь 63,12% виборців. Це значна частина суспільства, яка не підтвердила, що вони згодні з наявним вибором. Прийнято умовно вважати, що неголосуючі підтримують визнані результати і умовно аналогічно налаштовані, хоча ґрунтовних досліджень цього явища ще немає.

Аналіз структури настроїв тих, хто не бере участі в голосуванні, може по факту делегітимізувати результати виборів. Водночас неучасть у голосуванні не доводить, що виборці відмовились від участі взагалі. Безумовно, що серед них наявні пасивні настрої і аполітичність, але гіпотетично наявні і ті, хто не задоволений саме інститутом виборів як формою участі, політичною пропозицією тощо. Громадянам уже не достатньо впливати на політику лише під час чергових виборів. Це пов'язано зі зміною політичної культури і можливістю технологій.

Так само і політичній системі потрібен "зворотній зв'язок", як пише О. Майборода. Політична система не здатна передбачити усіх ситуацій (запитів, потреб, ініціатив і т.д.) [10, с. 253]. Звичайно, можлива модель, коли мала елітарна група визначає стратегію, тактику, цілі і завдання. Така модель може бути успішною на певних етапах, але переважно в програвші. Через те, що без зворотного зв'язку, відповідно з обмеженою інформацією і багато інших деформованих ефектів управління приймає певні рішення, які здаються правильними, але з часом зрозуміло, що ті запити, які були від суспільства, виявились фундаментальними і їх вирішення забезпечило би і розвинуло різні сфери буття.

Фактично ідею про необхідність участі можна по-

мити в риторичі чи гаслах очільників держави. При першому Президентові Л. Кравчуку були спроби регулярних (так планувалось) телепередач, як спілкування президента з народом. Але телепередачі можуть закликати до участі, складати враження такої участі, але не забезпечують участь по факту. Ініціатива того ж Л. Кравчука зі створенням інституту представника президента на місцях мала завдання "прямого" доступу, опосередкованої участі, але теж не спрацювала. Наступний президент Л. Кучма виграв вибори як технократ. Очевидно він і сам був переконаний, що робить реформи і тому волів, щоб сторонні не втручались. До речі, суспільство початку 1990-их рр. було більш готове довіритись "держапарату", мовляв нехай роблять, бо вони знають. Зрештою таке ставлення культивувала попередня радянська система і вона не могла безслідно зникнути. Вже наступний Президент В. Ющенко в передвиборчій агітації стверджував "Знаю, вірю, зможемо!", де "зможемо" говорить про прагнення спільної участі. Було впроваджено "громадські слухання", як форма прямої участі. Президент В. Янукович теж переміг під гаслом "Почую кожного", що можна інтерпретувати як канал доступу. Наступний Президент — П. Порошенко — гаслом "Жити по-новому" закликав виступати проти старих правил чи старої еліти і теж давав надію. В. Зеленський сам уособлював зміну системи як народний кандидат, не партійний, не політик — ніби, як пряма суспільна (народна) інтервенція в злам "старої" замкненої системи. Гасло і назва "Слуга народу" вказує на модель прямої участі як виконавця народних прагнень. (Ми взяли приклади пов'язані з очільниками України лише для маркерної демонстрації.)

Відзначимо, що участь як така потрібна самому владному класу. З одного боку, як легітимізація свого існування, а функціонально, як суспільний запит, оскільки замкнена система все менш орієнтується в бажаннях, настроях, потребах. Участь у різних формах виявляє групи інтересів, доносить сигнали, запити, що може бути орієнтирами для модернізації, тобто реформ, про які так багато говорять. Проте політики, чиновники не завжди так діють і не прагнуть формувати інституційні канали участі, які будуть працювати не залежно від змін особистостей і політичних сил при владі.

Доступ (участь) усіх груп неможливо паритетно забезпечити. Дослідники вказують, що має бути широка поліваріантність. У свою чергу змінюваність влади має усувати домінування чи монополію одних і тих самих груп, коригувати порядок денний. Проте навіть змінюваність влади не забезпечує широку коаліцію участі. Групи впливу можуть змінюватись і бути агентами участі, але при малій чисельності таких груп вони скоріше будуть схожі на клани і корпорації, ніж на суспільну участь. Сприяння участі також залежить від політичної культури. Банальний страх уявного політика допустити "чужого" до процесу участі обмежить усі наявні інститути участі. Умовно кажучи, "Форум 30", який проводився напередодні 30-ї річниці незалежності України, як ідея дискусійної панелі, форма доступу і форма участі — заслуговує на вітання. Але список учасників формувался в одному кабінеті, переважно з тими самими учасниками по всіх 30 темах замість того, щоб охопити різні галузі, різні теми, різні інститути і різні суб'єкти. Більше

того, має відбутись повторюваність практики проведення щорічних форумів, щорічних зустрічей з різними категоріями, про які в українських реаліях згадують у передвиборчих змаганнях, але практикою так і не стала. Канал участі не обов'язково має бути оформлений у формі адміністративної споруди. Ним може бути навіть щорічна гра у гольф з президентом визнаної зірки, як в США. Але практика повторюваності робить такий канал інституційним. Завадою позитивній практиці зустрічей (ідеться тільки про Президента) може стати формалізація, коли учасників будуть призначати ті, хто готує зустріч.

Участь як така формує відчуття або віру в залученість, а відтак суспільну відповідальність і довіру. Високі показники систематичної недовіри до державних органів можуть бути проєкцією від неучасті.

В одному випадку участь потрібна, щоб суспільство відчувало залученість, власну значимість, а відповідно викликала довіру до управління. В іншому випадку — влада потребує демонстрації суспільної участі, щоб підтвердити власну легітимність. Участь також забезпечує канал інформування щодо суспільних потреб чи настроїв, потенціал для пошуку рішень. За наявності мережі каналів участі і адекватному сприйнятті посилив правлячий клас може коригувати політичний курс. Участь має стати частиною управлінського механізму — основою деліберативної демократії, коли пошук рішення виробляється спільно.

ВИСНОВКИ З ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ЦЬОМУ НАПРЯМІ

1. На початку 1990-х рр. ще зберігались переконаність і відчуття, що вибори різних рівнів забезпечують громадську участь. Зростання абсентеїзму, збереження партій як клубних структур, ряд інших обставин та зростання потреби впливати в міжвиборчий період — усе це нівелювало інститут виборів як єдиний і достатній механізм участі.

2. Соціальна архітектура суспільства кардинально змінилась. Нові соціальні групи потребують усвідомлення власної ідентичності, асоційованості та відчувають вакуум участі. Фактично змінюється соціальна вага груп у суспільному порядку. Втрачена і структура, і міфологія щодо робітничого класу чи класу селян. Нові групи, або окремі індивіди, які відрізняються мобільністю і амбітністю, — потребують значно більшого впливу на політичні процеси.

3. В умовах трансформації, а це очевидно природний стан, виникають нові запити і нові соціальні групи, які перестають потрапляти в систему участі зі старими державними інститутами. Вони стають загрозою системі, якщо система не модернізується.

4. Ми фіксуємо тенденцію, коли одна частина суспільства прагне реалізувати власну участь, відповідно бути залученою і значимою. За нашою оцінкою, цій частині не вистачає каналів участі. Інша частина суспільства не хоче себе пов'язувати з цими процесами і бути їх учасниками. Участь у прийнятті рішень у сучасній Україні є цінністю меншості [8, с. 77].

5. Участь передбачає дотичність до прийняття

рішень та може проявлятися в різноманітних формах: у вигляді актуалізації проблеми, яку потрібно розглянути, підготовки рішень або ж підтримки органів, які приймають рішення та впроваджують їх. Зрозуміло, що така залученість до суспільного та державного життя породжує відчуття власної значимості, та, що не менш важливо, і відповідальності.

6. Участь не обмежується наявністю формальних інститутів і процедур. Участь у широкому розумінні включає і відчуття суспільства та окремих груп щодо власної значимості в суспільно-політичному житті.

7. Відсутність практик і відчуття участі чи співучасті у суспільно-політичних процесах сприяє формуванню паралельних структур із державними функціями; появу стільникового суспільства, що в сумі матиме системні наслідки, які потрібно досліджувати і яким потрібно запобігати.

8. Участь як практика забезпечує дотичність, залученість, а значить має породжувати відповідальність. Відсутність відчуття відповідальності в суспільстві за прийнятий курс, рішення, призначення породжує хронічне розчарування політиками, владою, державою, вибором, а відповідно і недовіру до цих інститутів, що у свою чергу делегітимізує державу і політичні інститути. Виявляється, що розчарування і зростання недовіри до державних органів, обраних представників є феноменом не виключно українським. Недовіра охоплює всю Європу, а скепсис стає невід'ємною частиною громадської самосвідомості [11].

9. Відсутність доступних і значимих каналів участі породжує практики "простих" рішень, таких як протест. Проте організовані протестні групи не завжди стають виразниками інтересів соціальних верств. Виникає питання про нові форми, інструменти, а, можливо, й інститути участі.

10. Місія участі для різних груп і категорій — це породження довіри і відповідальності та суб'єктності.

11. Формальні канали участі в політичній системі України наявні, але, за нашою оцінкою, слабко використовуються через відсутність мережі громадянської організованості, зокрема у формі асоціацій, громадських організацій тощо. Хоча формальна чисельність громадських організацій — 88 882, профспілок та профспілкових об'єднань — 28 486, благодійних організацій — 19 112; ОСББ — 32 700, органів самоорганізації населення — 1 614, громадських спілок — 1 718 [16, с. 345]. Більше того, наявні 373 зареєстровані політичні партії. Також є неформальні об'єднання і групи. Проте фактор низької довіри у межах 3—5% громадян, які повністю довіряють громадським організаціям, — говорить про їх природу, як таких, що обслуговують переважно приватні інтереси вузького кола осіб, тобто є камерними, не стали громадською мережею, інститутами доступу й участі для ширшого загалу. Те саме стосується і політичних партій. Зберігається запит на модернізацію.

12. Участь може бути індивідуальна у формі висловлення критики, розміщенні мемів. І це частину суспільства задовольняє, хоча мало впливатиме на контроль і прийняття рішень.

13. Участь бізнес-класу, який складає значиму частку взаємин держави і суспільства, по факту досліджена мало.

14. Безумовно, існує потреба пропаганди позитивного досвіду участі для створення партнерського настрою у взаєминах. Окремі спроби цього наведено в

роботі. Доступні канали участі не будуть перетворювати всі суспільні інтереси в політичні.

15. Політична система України має подолати подвійну хвилю спроможності. Перше це те, що класичні принципи демократії не реалізовані в повному обсязі. Тобто не пройшли етап класичної демократизації, а опанували лише фасадні атрибути демократії. Маємо негативні настрої й оцінки з боку суспільства, у тому числі хронічне розчарування, недовіру тощо. Але, не ставши сталою демократією, не позбавляє від викликів нового порядку, пов'язаних із розвитком технологій, комунікацій та запитом модерної частини суспільства.

16. Участь як така має спонукати до стабільної довіри як до спільної діяльності держави і громадянського суспільства, так і до відповідальності, оскільки рішення вироблене спільно. Банальна агітація чи пропаганда до участі малоефективна, оскільки необхідна мережа широкої комунікації, а не точкова дія окремої вузькокланової груп, хоча формально вона і буде демонструвати участь.

17. Ми розглядали питання на загальнодержавному рівні, а розбудову потрібно здійснювати і через локальний рівень також, здатність місцевих органів і політиків реагувати на запити. Тут працює і місцеве самоврядування, бюджет, але важливе і походження регіональної еліти її залежність від "боса", чи від суспільства.

18. Криза участі призводить до того, що суспільство (його кластери), яке не пов'язує себе з державою, буде формувати паралельні інститути, опікуватись відмінними цінностями. У разі накопичення критичної маси виникне біфуркація, коли держава і політичні інститути автономні від суспільства, керують і вибудовують стратегії, які не є інтересом, метою суспільства, а суспільство перестане відчувати, що це його держава. Відповідно це призведе до загострення проблематики. Від революцій і повалення режимів, у тому числі які сьогодні називаються демократичними, і до політичної трансформації укладів, появи новітніх ідеологем, що будуть пояснювати нову реальність.

19. Протестна вулиця демонструє потенціал і пасіонарність, які потрібно спрямувати в нові інститути участі.

20. Очевидні зміни в технологіях змінюють як соціальну структуру, так і інтереси, цінності, культуру взаємин. Відповідно, класичні державно-політичні інститути потребують теж змін. Один із напрямів таких змін — це розвиток суспільної участі.

Участь передбачає реалізацію демократії не як демократію більшості чи конкуренцію більшості і меншості, а як вироблення і впровадження деліберативної демократії, практик суспільної медіації, що поки не знаходиться підтримки в політичних практиках і культурі взаємин.

Література:

1. Балабан Р.В. Теорія виборчої системи. Київ: Либідь, 2007. 200 с.
2. Ван Рейбрук Давид. Против выборов. М.: Ад Маргинем Пресс, 2018. 106 с.
3. Генеральная Ассамблея ООН, Права на свободу мирных собраний и объединений, 16 октября 2014, А / 59/365. URL: <http://freeassembly.net/reports/multi-laterals/>
4. Гражданское участие в процессе принятия реше-

ния. Обзор стандартов в государствах-членах Совета Европы. Страсбург, май 2016. URL: https://ecnl.org/sites/default/files/files/Civil-participation-in-decision-making-processes_An-Overview-of-Standards-and-Practices-in-CoE-Member-States_Rus.pdf

5. Громадський простір: вебсайт. URL: <https://www.prostir.ua/>

6. Дембіцький С. Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 196 с.

7. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (квітень 1990 — початок 2020 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.

8. Климончук В. Політична участь громадян України, як вияв антропологічного виміру свободи. Політичний менеджмент. 2012. № 4—5. С. 72—80.

9. Кононенко Н.В. Новації у ціннісних наративах українців та їх рефлексія на політичну діяльність. Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації / за ред. О.М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД, 2020. С. 142—159.

10. Майборода О.М. Евристика і реальність у функціонуванні політичних режимів в Україні. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 252—273.

11. Місцеві вибори в Україні: як змінювалася явка за період незалежності. Слово і діло. Аналітичний портал: вебсайт. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/27/infografika/polityka/miscevi-vybory-ukrayini-yak-zmnyuvalasya-yavka-period-nezalezhnosti>

12. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності — Історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

13. Степанова Н.Є., Андрієнко Ю.В. Політична участь у добу постмодерну: українська практика. Молодий вчений. № 5 (20). Ч. 4. Трав. 2015. С. 125—128.

14. Трипольський В.О. Демократія і влада. Київ: Парлам. вид-во, 1999. 174 с.

15. Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В.М. Ворони, д. соц. н. М.О. Шульги. Київ.: ІС НАНУ, 2010. 636 с.

16. Шайгородський Ю.Ж. Розвиток громадянського суспільства та проблема "дефіциту демократії". Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 332—367.

17. Joan Font. La participacion politica en Espana. January 2008. https://www.researchgate.net/publication/313701116_La_participacion_politica_en_Espana

References:

1. Balaban, R.V. (2007), *Teoriia vyborchoi systemy* [Theory of the electoral system], Lybid', Kyiv, Ukraine.

2. Van Rejbruk, D. (2018), *Protiv vyborov* [Against elections], Ad Marhynem Press, Moscow, Russia.

3. Former UN Special Rapporteur (2014), "Multilateral institutions and their effect on assembly and association rights", available at: <http://freeassembly.net/reports/multilaterals/> (Accessed 20 Nov 2021).

4. European Center for Not-for-Profit Law (2016), "Civil participation in the decision-making process. Overview of standards in the member states of the Council

of Europe", available at: https://ecnl.org/sites/default/files/files/Civil-participation-in-decision-making-processes_An-Overview-of-Standards-and-Practices-in-CoE-Member-States_Rus.pdf (Accessed 20 Nov 2021).

5. Hromads'kyj prostir (2021), available at: <https://www.prostir.ua/> (Accessed 20 Nov 2021).

6. Dembits'kyj, S. (2019), *Politychna kul'tura ukrains'koho suspil'stva: tendentsii rozvytku v umovakh novitnikh vyklykiv* [Political culture of Ukrainian society: trends in the latest challenges], *In-t sotsiolohii NAN Ukrainy*, Kyiv, Ukraine.

7. Karmazina, M. (2020), *Trydtsiat' rokov ukrains'koi bahatopartijnosti (kviten' 1990 — pochatok 2020 rr.)* [Thirty years of Ukrainian multiparty system (April 1990 - early 2020)], *IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, Kyiv, Ukraine.

8. Klymonchuk, V. (2012), "Political participation of citizens of Ukraine as a manifestation of the anthropological dimension of freedom", *Politychnyj menedzhment*, vol. 4—5, pp. 72—80.

9. Kononenko, N.V. (2020), "Innovations in the value narratives of Ukrainians and their reflection on political activity", *Politychne pole Ukrainy u sytuatsii suspil'noi kryzy: vlada, opozytsiia, politychni partii, hromads'ki orhanizatsii* [Ukraine's political field in a situation of social crisis: government, opposition, political parties, public organizations], *IPIEND*, Kyiv, Ukraine, pp. 142—159.

10. Majboroda, O.M. (2021), "Heuristics and reality in the functioning of political regimes in Ukraine", *Politychnyj protses u nezalezhnij Ukraini: pidsumky i problemy* [The political process in independent Ukraine: results and problems], *IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, Kyiv, Ukraine, pp. 252—273.

11. Slovo i dilo (2020), "Local elections in Ukraine: how turnout has changed since independence", available at: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/27/infografika/polityka/miscevi-vybory-ukrayini-yak-zmnyuvalasya-yavka-period-nezalezhnosti> (Accessed 20 Nov 2021).

12. Riabchuk, M. (2019), *Dolannia ambivalentnosti. Dykhotomiia ukrains'koi natsional'noi identychnosti — Istorychni prychny ta politychni naslidky* [Overcoming ambivalence. The Dichotomy of Ukrainian National Identity — Historical Causes and Political Consequences], *IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, Kyiv, Ukraine.

13. Stepanova, N.Ye. and Andriienko Yu.V. (2015), "Political participation in the postmodern era: Ukrainian practice", *Molodyj vchenyj*, vol. 5 (20), no. 4, pp. 125—128.

14. Trypol's'kyj, V.O. (1999), *Demokratiia i vlada* [Democracy and power], *Parlam. vyd-vo*, Kyiv, Ukraine.

15. Vorona, V.M. and Shul'ha, M.O. (2010), *Ukrains'ke suspil'stvo 1992—2010. Sotsiolohichnyj monitorynh* [Ukrainian society 1992—2010], *IS NANU*, Kyiv, Ukraine.

16. Shajhorods'kyj, Yu.Zh. (2021), "Development of civil society and the problem of "democracy deficit"", *Politychnyj protses u nezalezhnij Ukraini: pidsumky i problemy* [The political process in independent Ukraine: results and problems], *IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, Kyiv, Ukraine, pp. 332—367.

17. Font, J. (2008), "La participacion politica en Espana", available at: https://www.researchgate.net/publication/313701116_La_participacion_politica_en_Espana (Accessed 20 Nov 2021).

Стаття надійшла до редакції 05.12.2021 р.